

A fejlődésnek nevezett átalakulásról^{1*}

– Apáthy István emlékezete –

Markó Bálint

Az egyetemi átalakulás útjai Kolozsváron

„Magyar életbúvár pályája ilyen magasságokba még nem lendült. Mégis csupa torzó maradt utána: vitás tan, be nem fejezett kézikönyv, csonka monográfia. Ám mindegyik egy-egy pheidiaszi torzó. Nemzetének összeomlása gátolta meg a magyar lángelmét műremekei befejezésében: ez a magyar tudós sorstragédiája.”² A Nyugat hasábjain emlékezett meg ezekkel a keserű szavakkal Lambrecht Kálmán Apáthy Istvánról 1922-ben. Ezek az érzelmekkel telített mondatok kétségtelenül bírnak némi igazságtartalommal, de remélhetőleg mégsem annyival, amennyit az Apáthy halálától megrendült szerző akkor nekik szánt. Bár Apáthynak számos terve, be nem fejezett munkája volt, s tudományos elméleteinek egy része valóban vitatott volt, életének 59 éve alatt azonban lényegesen többet tett, akár a tudomány, akár az intézményépítés terén, mint sokan mások ennél jóval hosszabb idő alatt. Feltehetően még többet tehetett volna, ha a sors furcsa fintora által nem éppen az általa "merő örület"-nek³ nevezett háború okozta volna közvetve halálát.

Apáthy István Pesten, 1863 január 4-én született, édesapja, id. Apáthy István neves jogász volt, egyetemi oktató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és országgyűlési képviselő.

¹ Azonos címmel tartott rektori székfoglaló és egyúttal tanévnyitó beszédet Apáthy István 1903 szeptember 24-én. *lásd*: Apáthy István: *A fejlődésnek nevezett átalakulásról. (Rektori székfoglaló beszéd, melylyel Dr. Apáthy István 1903 szeptember 27-én a Kolozsvári Tudományegyetem 1903/4. tanévét megnyitotta.)*. Kvár. 1904. 1–35.

* Köszönettel tartozom Kósa Ferenc kollégámnak Apáthy István egyes cikkeinek, valamint egyéb szakirodalom rendelkezésemre bocsájtásért. Köszönet illeti továbbá Kovács-Kiss Gyöngy szerkesztőt a kézirat elkészülte alatt tanúsított türelméért.

² Lambrecht Kálmán (1922): *Magyar tudós sorstragédiája. Apáthy István emlékének*. Nyugat XV(1922). 21.

³ „az emberiségnek mai fejlődési fokán a háború nem szükséges, hanem merő örület”, mondja 1917-ben Apáthy, *lásd*: Lambrecht Kálmán: *i. m.*

Gimnáziumi tanulmányai után orvosi képzésre iratkozik be, de Margó Tivadarnak, az állattan tanárának hatására mégis a zoológia iránt kezd el érdeklődni, s tudományos tevékenységét is Margó mellett kezdi el.⁴ Egyetemi évei alatt folytatott kutatásainak eredményeként 1883-ban a “*Tanulmányok a Najádeák⁵ szövettanáról*” című munkájával már pályadíjat nyer. Az orvosi-természettudományi közeg másként is ihletőleg hatott rá: “*Az út a révpárt felé (klinikai képek)*” címmel 1885-ben az Athenaeum Rt. kiadásában novelláskötete jelenik meg, amely némi méltatást is kapott.⁶ Még abban az évben megszerzi orvosi oklevelét, és Margó Tivadar mellett marad tanársegédként az Összehasonlító Bonctani és Zoológiai Intézetben. Itt sajátítja el a mikroszkópi preparátumok készítését, azt a módszertant, amelyet ő maga aztán tökélyre fejleszt élete során. Ekkoriban kutatási témája a piócák perifériás idegrendszerének szövettana.⁷ Margó melletti évei nem csupán abból a szempontból lehetnek meghatározóak, hogy bevezetést nyert a tudományos életbe, hanem akár későbbi Kolozsvárra kerülésében is szerepet játszhattak, hiszen mentora maga is 1860-1862 között Kolozsváron tanított az Orvos-Sebészeti Tanintézetben, mielőtt Budapestre került volna.⁸

Kiváló kutatási eredményeinek köszönhetően Apáthy 1886-ban már a nápolyi Zoológiai Allomáson folytatja kutatásait, ahol Anton Dohrn igazgató (ma az Intézet az ő nevét viseli) a piócafélék alaktani és rendszertani vizsgálatát bízta rá, s itt kezdi el azokat az idegszövettani vizsgálatait is, amelyek eredményei lenyűgözték kora hisztológusait,⁹ és a későbbiek során számos vita kiindulási alapját képezték.¹⁰ Kisebb-nagyobb megszakításokkal három évet tölt az intézetben, közben egyéb nyugat-európai kutatóközpontokat is felkeres. Tudományos szempontból nagyon termékenyek voltak a nápolyi évek, közel húsz dolgozata jelenik meg, s 1890-ig több a tudományra új fajt is leír. Budapesti tanára iránti tiszteletadásul az egyik újonnan felfedezett fajt róla nevezi el: *Pseudobranchellion margo* (ma *Ozobranchus margo*). A nemzetközi közeg, a kialakuló

⁴ Nagy Nándor: *Apáthy Istvánról és a Kolozsvári Állattani Intézetről*. Collegium Biologicum II(1998). 91–96.

⁵ nádályok vagy piócafélék

⁶ Gábor Dénes: *Apáthy István élete és munkássága*. Művelődés LIX(2006). 4. 25–27.

⁷ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.

⁸ Szabó Zsigmond: *Az állattani tantárgyak előadói és művelői. = 125 éves a kolozsvári egyetem*. Szerk. Cseke Péter–Hauer Melinda. Kvár. 1999. 113–119.

⁹ hisztológia = szövettan

¹⁰ Florey, Ernst: *The Zoological Station at Naples and the neuron: personalities and encounters in a unique institution*. Biol. Bull. CLXVIII(1985): 137–152.

kapcsolatok, amelyeket a későbbiekben intenzíven életben is tart, meghatározóak voltak Apáthy későbbi tevékenységére, tudományos gondolkodására. Elég csak azt megemlíteni, hogy az évekkel később, az ő elképzelései alapján megépülő kolozsvári Állattani Intézet új épületéhez is az ihletet a nápolyi Zoológiai Állomás felépítése adta.¹¹ A nápolyi intézettel való kapcsolata majdnem élete végéig fennmarad, jó barátság alakul ki közte és Dohrn között, s hosszú éveken át vissza-visszatért Nápolyba.¹²

Jelentős tudományos eredményeinek köszönhetően 1890. január 28-án Apáthyt kinevezik a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Állattani Intézetének rendkívüli, majd 1891 márciusától rendes tanárává s egyszersmind vezetőjévé.¹³ Emellett 1893-tól a Szövet- és Fejlődéstani Tanszék irányítójává is válik, mivel annak eredetileg kinevezett vezetője egy másik Tanszékre távozik.¹⁴ Huszonhét évével 1890-ben feltehetően egyike volt a legfiatalabb professzoroknak, s ilyen minőségében feltűnést is kelthetett, hiszen még a Fővárosi Lapok is egy hosszabb méltató cikket szentelt e kinevezésnek, felsorolva Apáthy érdemeit.¹⁵

Tegyük hozzá, a kinevezés tudományos tevékenységének valóban egyik legmagasabb elismerését jelentette, de, feltehetően, ha kevésbé makacs, kitartó emberről lett volna szó, egyszersmind kutatói karrierje megfeneklését is eredményezhette volna. A kolozsvári körülmények ugyanis távolról sem voltak megfelelőek az ő addigi kutatásainak folytatásához. Önmagában a kolozsvári egyetem megalapítása sem volt zökkenőmentes (lásd Ferenc József az alapító oklevelet ténylegesen majd kilenc évvel az egyetem megalakulása után bocsájtotta ki, 1881-ben),¹⁶ de az egyetem további fejlesztésére sem politikai akarat, s ebből fakadólag anyagi keret sem állt rendelkezésre.¹⁷ Bár id. Entz Géza, aki 1890-ig az Állattani Intézet vezetője volt a kolozsvári egyetemen, kiváló szakember volt és számottevő tudományos munkát végzett Kolozsváron, Apáthynak szinte semmilyen olyan feltételt nem hagyott hátra, ami tudományos kutatások folytatásához bármilyen csekély mértékben is elegendő lett

¹¹ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.

¹² Lambrecht Kálmán: *i.m.*; Florey, Ernst: *i.m.* 137–152.

¹³ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.; Gaal György: *Apáthy István szerepe a kolozsvári orvosképzésben*. Orvostudományi Értesítő LXXV(2002). 2–3. 268–272.

¹⁴ Gaal György: *i.m.* 268–272.

¹⁵ Gábor Dénes: *i.m.* 25–27.

¹⁶ Makkai László: *A kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története (1872–1919)*. = *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Szerk. Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos. Kvár. 1941. 153–185.

¹⁷ Makkai László: *i.m.* 153–185.

volna. Keserűen is jegyezte meg Apáthy: *“egyetemet alapítottak Kolozsvárt intézeteként egy darab spongyával és két darab krétával.”*¹⁸ Ilyen körülmények között csodával határos, hogy az ízig-vérig budapesti Apáthy, aki frissen a nápolyi nemzetközi pezsgésből érkezett, s Kolozsvárhoz semmilyen formában nem kötődött, mégis itt maradt és az Intézet fejlesztésébe fogott. Ebben meghatározó szerepet játszott sajátos felfogása a közösség és az egyén viszonyáról, illetve az egyén szerepéről a közösség életében, amelyekről később számtalanszor értekezett.¹⁹

A Kolozsváron talált áldatlan körülményekről jól árulkodnak az alábbi sorok: *“az Erdélyi Múzeum-Egylet által bérbe adott Állattár, a mely egy szerény madár-, bogár- és csigagyűjtemény volt, oktatásra használhatatlan; az állam húsz év alatt kevesebb mint 5000 koronát juttatott az Intézet számára, így nem csoda, hogy nincs egyetlen Abbé-féle világítóképzővel mikroszkóp, immerziós lencserendszer, mikrotom.”*²⁰

Mindezek mellett a gáz- és vízellátás is komoly akadályokba ütközött. Szívós kitartó munkával érte el, hogy professzorsága harmadik évére bevezették a gázt és a vizet, sőt, 1895-ben még egy nagyobb összeget is sikerült kijárnia, igaz, utána semmit sem kapott éveikig.²¹ A pénzhiány mellett, amely tudományos munkásságát jelentős mértékben hátráltatta, komoly helygondokkal is küszködött. Az Intézet a Mikó Imre által az Erdélyi Múzeum-Egyletnek adományozott ún. Mikó-villában működött, ahol igencsak szűkös körülmények uralkodtak, s ennek a villának kellett befogadnia az állattári gyűjtemény mellett az Állattani és a Szövetési Tanszékeket is. Nem csoda, ha Apáthynak az összes lehetséges teret ki kellett használnia ahhoz, hogy valamelyest kutatásra alkalmassá varázsolhassa az épületet: pincehelyiségeket tesz használhatóvá, a lépcsőházból kisebb helyiséget választ le és rendez be kutatóknak, majd 1900-ban és 1902-ben a keleti illetve a nyugati oldalszárnyra épített emeletet.²² A rendelkezésére álló teret teljes mértékben kihasználja, akváriumokkal, preparálókészülékekkel tölti ki az Intézet összes lehetséges zugát. A szűkös körülmények és a nápolyi kutatóállomáson ellesettek ihlették Apáthyt egy új épület tervének

¹⁸ Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1900. évben.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályáról. II. Természettudományi Szak, XXVI/XXIII(1901). 2–3. 185–196.

¹⁹ pl. Apáthy István: *A fejlődésnek ...* 1904. 1–35.; Apáthy István: *A hosszú életről.* Kvár. 1909. 1–20.

²⁰ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.

²¹ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.; Gaal György: *i.m.* 268–272.

²² Gaal György: *i.m.* 268–272.

elkészítésében, amivel aztán az 1896-os milleniumi kiállításon nagyermet nyer ugyan, de támogatást még sem tud szerezni rá.

A nehéz feltételek közepette is pezsgő tudományos életet szervezett Kolozsváron: számos külföldi szakember, diák látogatja meg intézetét, arra vágyva, hogy ellessék tőle a még nápolyi tartózkodása alatt híressé vált metszetkészítési technikát, és hogy, általában, együtt dolgozhassanak vele. Többek között szervezőképességének és aktív közéleti szerepvállalásának is betudhatóan 1894-1895 között a Kar dékáni tisztségét is betölti. A nem túl áldásos körülmények között folytatott kutatómunkának pedig megvan a tudományos elismerése is, alig harmincöt évesen, 1898-ban az MTA levelező tagjává választják.²³

Makacs, kitartó munkával javítja fel az Állattani Intézet kutatási eszköztárát: egy 1901-ben írott jelentése szerint a Állattár kezelésének az egyetemtől való átvételétől számítva, 29 év alatt a gyűjteményi anyag mennyisége megháromszorozódott, 1900-ban 48062 tételt tartalmazott, ugyanakkor értéke megtízszereződött.²⁴ Míg 1890-ben az Állattani Intézet alig 400, többnyire vásárolt metszettel rendelkezett, addig 1902-ig tanársegédével, Bálint Sándorral együtt közel 15000 szövettani preparátumot állítottak elő.²⁵ Az Állattár és az Intézet felszereltségének folyamatos bővülése nem csupán számokban kifejezhető, Apáthy jó érzéssel értékes gyűjteményeket vásárol fel (pl. a Bielz-féle csigagyűjtemény), ugyanakkor ő maga aktívan, az ország különböző területeiről gyűjtve is hozzájárul a múzeumi anyag bővüléséhez. A gyűjtött anyag feldolgozására pedig neves szakembereket kér fel, ami tovább emeli a gyűjtemény tudományos értékét.²⁶ Nem csak az Állattár ügyét viseli azonban szívéen, hanem a Richter Aladár által szorgalmazott Botanikus Kert estében is saját álláspontja van: Richter Aladárral ellentétben nem a Mikó-Kert átalakításában látja a Botanikus Kert fejlesztésének lehetőségét, hanem Kolozsvár határában, lehetőleg a Házsongárd fölött egy nagyobb telek megvásárlásában és Botanikus Kertté alakításában.²⁷ Tegyük hozzá: igaza lett. Sőt, az Egyetemi Diákasztal

²³ Gábor Dénes: *i.m.* 25–27.

²⁴ Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1900. évben...* 185–196.

²⁵ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.

²⁶ Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1900. évben...* 185–196.

²⁷ Richter Aladár: *Európa természettudományi, főleg botanicus intézetei, múzeumi és kertjei. IV. V. VI. fejezet. 20 ábrával és II. táblával.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályáról. II. Természettudományi Szak, XXVI/XXIII(1901). 2–3. 65–111.; Apáthy István: *Szerkesztői megjegyzések az előbbi cikk V. fejezetére.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályáról. II. Természettudományi Szak XXVI/XXIII(1901). 2–3. 112–113.

felügyelő bizottságának alelnökeként az első kolozsvári diákotthon és étkeзде (*Mensa Academica*) létrehozataláért is sokat tesz. Ez végül 1910-ben épül meg, s egészen az 1990-es évek közepéig diákrentakásként is üzemel. Ma a BBTE jogi karának ad otthont az Avram Iancu (volt Petőfi) utcában.²⁸

Az Apáthy eszközölte fejlesztések nyomán az Állattani Intézet a XX. század elején már megállta a helyét az európai kutatóközpontok között, s erről mi sem árulkodik jobban, mint a későbbi neves szegedi, majd kolozsvári professzor, Gelei József levele, amelyet 1904-ben Graz-ból az ottani körülményekről írt professzorának, Apáthynak: *“nincs egyetlen thermostatium se, csupán egy kis napolii kemencze és mellette egy két literes üst a paraffinos fagyasztásra. Hallom, hogy a bécsi se áll előbb és tudva, hogy a pesti se valami fényes: mondhatom, vallja szerencsés órában születettnek magát, aki a professzor úrnál tanulhat zoológiát”*.²⁹ Hasonlóan jellemző magának Apáthynak a válasza Gelei József egy későbbi, 1912-es müncheni panaszkozó levelére: *„Hogy a külföldi állattani és általában élettudományi intézetekben mint fog csalódni, ha azokat a miénkkel összehasonlítja, már előre megmondottam Önnek. Azonban ott a berendezés és bőséges munkaalkalom hiányát pótolja az igyekezet és az a közszellem, amely mindenkit munkára és erőinek teljes kifejtésére serkent. A mi embereink, tisztelet a nagyon kevés és nagyon kevésbé kivételnek, mintegy állandó streike-ot folytatnak, és egész életüket amerikázással töltik, hogy minél kevesebbet dolgozhassanak és képességeikből minél kevesebbet kelljen kifejteniük.”*³⁰ Ez a levél azonban, túl az Állattani Intézet Európában is kivételes, mondhatni egyedülálló felszereltségéről, másról is árulkodik: Apáthy egyik legnagyobb gondja mindvégig az emberhiány volt, főleg a századforduló környékén. Az 1900-as évek elejéig Bálint Sándor segítette tanársegédként munkájában, majd utána többen is dolgoznak a keze alatt, mint például a már említett kedves tanítványa, a későbbi szegedi professzor, Gelei József,³¹ ennek ellenére azonban folyamatosan emberhiánnyal küszködött, vagy legalábbis elégedetlen volt a tágabb értelemben körülötte dolgozók munkamoráljával.

²⁸ Gaal György: *i.m.* 268–272.

²⁹ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.

³⁰ Gelei József és Apáthy István levelezéséből. = *A genetika évszázada. Válogatás Gregor Mendel, Francis Galton, August Weismann, Gelei József, Hugo de Vries, Thomas H. Morgan, James D. Watson, F. H. Crick, Emil Racoviță, Nyikolaj I. Vavilov és Julian S. Huxley írásaiból.* Közreadja Szabó T. E. Attila. Buk., 1976.

³¹ Gaal György: *i.m.* 268–272.

A századforduló körüli időszak általában a nagy egyetemi építkezések korszaka Kolozsváron,³² az egyetemi klinikák is ebben az időszakban épülnek meg. Ezekben az években Apáthy több fontos tisztséget is betölt az egyetemi struktúrában: 1900 és 1902 között újfent dékán (1911-1912-ben is az), majd 1903 és 1904 között rektor lesz.

Apáthy 1903-as székfoglalója emlékezetes lehetett már csak sajátos, a tudományos ismereteket az intézményi fejlődés lehetséges útjaival összevető gondolatai miatt is: „*Kutassunk és lássunk! Azt szokták mondani az egyetemről úgy, mint sok más egyébről, hogy az is szerves (organicus) lény. Tőlünk függ-e valamely szerves lény további fejlődésének iránya? A fejlődést meg tudjuk akasztani, a fejlődést elő is tudjuk mozdítani és tudjuk biztosítani a jövőre is a további fejlődés föltételeit. De tudunk-e irányt szabni a fejlődésnek? Mint az élet titkainak kutatójában, rectori székem elfoglalásakor is ez a kérdés merül föl lelkemben.*” Eredeti és nagyszerű lenyomata e szöveg a korszak felsőoktatáspolitikai vitáinak is. Egyetértve vagy sem a benne foglaltakkal, egy dolog mindenképpen megfogalmazódhat bárkiben a székfoglalót olvasva: ma is nagyon újnak, nem mindennapinak hatna egy ilyen stílusú székfoglaló, régies nyelvezetétől eltekintve. Felsőoktatáspolitikai elképzelései egyenesen forradalmiak, és tegyük hozzá akár kényelmetlenek is lehetnek a maguk korában: „*A mai egyetemeknek két föladatuk van. Az egyik a tudomány előbbre vitele új igazságok kiderítése útján; a másik a tudományok eredményeinek közlése tanítás útján. (...) Annál inkább egyetemmé magasul az egyetem, minél inkább szolgál egész fölszerelésével, szervezetével és tagjainak, tanítóinak és tanulóinak, egész közszellemével az első föladatnak, új igazságok kiderítésének. És annál inkább egyetemmé magasul másrészt azáltal is, hogy a tudomány előbbre viteléhez a régiek helyébe új munkásokat és a kevesek helyébe sok munkást állíthasson.*

Ellenben annál inkább szakiskolává alacsonyul az egyetem, minél kevesebb módot nyújt tagjainak a tudomány előbbre vitelére. Annál kevésbé egyetem az egyetem, minél inkább kényszeríti a tanítást arra, hogy a tudomány eredményeiből egyrészt csak azoknak a közlésére szorítkozzék, a melyeknek mindennapi gyakorlatát követeli a mainap emberének a megélhetése, de másrészt meg közölje, idejének teljes föláldozásával, újra meg újra mindazt, a mire

³² Szabó T. Attila: *A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek története.* = Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Szerk. Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos. Kvár. 1941. 247–268.

*a mindennapi élet emberének csak szüksége lehet.*³³ Elképzeléseinek lényege: az egyetem a tudományos kutatást és az elítképzést (csak doktori képzés) kell szolgálja, míg a felsőoktatási jellegű tömegképzés a szakiskolák dolga kellene legyen egyetemi felügyelet alatt.

Nos, ha ezen elképzeléseit nem is sikerült megvalósítania, de kétségtelenül sok mindenben hozzájárult rektorsága alatt is az egyetem fejlődéséhez. Többek között ebben az időszakban folytak a tárgyalások az új Egyetemi Könyvtár építéséről, ami már akut problémájává vált az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek és a Tudományegyetemnek egyaránt, hogy végül csak 1907-ben oldódjon meg végképp.³⁴

Az Állattani Intézet új épületének felépítésére azonban csak rektorsága után, 1906-ban tudja megszerezni az engedélyt, s csupán 1907-ben kezdődnek el az építkezések 600000 korona előirányzattal. Farkas Gyula rektor 1908 őszén leköszönő beszédében be is számol a „*a korunktól támasztott követelményeket nemcsak kielégítő, de felül is múló tervezésű*” intézet építéséről.³⁵ Végül 1909 május 18-án maga Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter avatja fel az új többszintes, loggiás, alagsoros épületet, egyikét Európa legmodernebb és legjobban megtervezett intézeteinek, ahol a mai napig is működnek a Babeş-Bolyai Tudományegyetem biológia tanszékei a Román Akadémia Barlangkutató Intézetével egyetemben.³⁶ A tágas új épület erkélyei, alagsora édesvízi és tengeri lények tartására alkalmas akváriumokkal volt berendezve, a friss tengervizet pedig kéthetente szállították Fiuméból Kolozsvárra vonattal. Az Állattár is helyet kapott az épületben a földszinten, akárcsak a tantermek. A további emeleteken már a kutatók szobái, laboratóriumok voltak, a második emeleten pedig többek között Apáthy lakosztálya volt.³⁷

Az intézményi újítások mellett tanrendi reform is jellemzi Apáthy működését. Nagy jelentőségű volt, még ha különösebb visszhangot bizonyára nem is keltett, az ökológia oktatásának bevezetése 1912-ben, hiszen az Ernst Haeckel névjegyét viselő ökológia csupán a XIX. század utolsó harmadának szülötte. A természettudományi kar mellett ugyanakkor az orvosi karon is

³³ Apáthy István: *A fejlődésnek ...* 1904. 1–35.

³⁴ György Lajos: *Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári egyetemi könyvtár. = Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története.* Szerk. Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos. Kvár. 1941. 207–246.

³⁵ Szabó T. Attila: *A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek...* 247–268.

³⁶ Gaal György: *i.m.* 268–272.

³⁷ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.; Gaal György: *i.m.* 268–272.

oktatott megbízott tanárként, ahol, többek között, *Általános állattan* és *Összehasonlító szövettan* előadásokat és gyakorlatokat tartott.³⁸

„Ihlet dolga a tudományos munkálkodás”³⁹

Apáthy tudományos tevékenysége sokrétű volt: faunisztika, taxonómia, összehasonlító anatómia és szövettan, neurohisztológia, sőt ökológia is ott szerepelt mindazon doméniumok között, amelyeket művelt. És bár a kolozsvári intézményszervezés jelentős mértékben lekötötte energiáit, ez azonban nem gátolta meg abban, hogy állandóan kutasson és publikáljon. Élete során több mint kétszáz tudományos és népszerűsítő dolgozatot, könyvet írt.⁴⁰

Kétségtelen, hogy tudományos fejlődésében a Margó Tivadar mellett eltöltött néhány inasév mellett a az 1880-as évek végén a nápolyi Zoológiai Állomáson töltött időszak jelentette a legtöbbet számára. E periódus, túl tudományos kapcsolatrendszerének megalapozásán (az itt megismert kutatókkal végig tartotta a kapcsolatot), nagyon termékeny volt a huszas éveinek vége felé járó Apáthy számára: jónéhány tudományos cikket ír, s több a tudományra új fajt is felfedez. Ezek közül egyesek még ma is érvényesek, mint a *Glossiphonia concolor* (APÁTHY, 1888), a *Pontobdella vosmaeri* APÁTHY, 1888, az *Ozobranchus margo* (APÁTHY, 1890), illetve másokat ma már korábban leírt fajok szinonim neveiként kezelnek, mint a *Clepsine striata* APÁTHY & ÖRLEY, 1886 (= *Alboglossiphonia heteroclita* [LINNAEUS, 1761]). A kor szellemének megfelelően a szövettani érdeklődése rendszertani, sőt faunisztikai érdeklődéssel is társult, s ebben nagy szerepet játszott az is, hogy Nápolyba érkezésekor Anton Dohrn a nápolyi öböl piócaféléinek monografikus feldolgozását bízta rá.⁴¹ Ennek nyomán közli 1889-ben a magyarországi piócafélék faunájának kritikai feldolgozását is Örley korábbi, összegző munkájának felülbírálataként.⁴² Rigorózus taxonómusi hozzáállását jól jellemzi, hogy a fölöslegesen leírt fajok (vagyis valójában alaktani változatok) tömkelegének kisöprését szorgalmazza, s hogy jó példával járjon elől, saját egyik korábban

³⁸ Gaal György: *i.m.* 268–272.

³⁹ Apáthy István: *A fejlődésnek ...* 1904. 1–35.

⁴⁰ Szabó Zsigmond: *i.m.* 113–119.

⁴¹ Florey, Ernst: *i.m.* 137–152.

⁴² ifj. Apáthy István: *A magyarországi pióczák faunája. Rendszertani esszay.* Matematikai és Természettudományi Közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra XXIII(1889). 4. 305–373.

leírt fajtát (*Clepsine striata*) szinonimizálja: "Igen örvendek, hogy a söprés áldásos munkáját mindjárt oly fajon kezdhetem, melyben magamnak is jutott, bár ha nem egészen akarva, bűnöm; mert e n.sp.⁴³ mellé zárójelbe⁴⁴ Örley nélkül aligha kerültem volna."⁴⁵

A Kolozsváron írt, s elsődlegesen Magyarország piócafaunájára vonatkozó művei a későbbiekben szintén referenciamunkák, gyűjtött anyagai ma is megtalálhatók részben a Magyar Természettudományi Múzeumban,⁴⁶ túlnyomó része azonban eredetileg a kolozsvári Tudományegyetem Állattárában volt.⁴⁷ Taxonómiai meglátásai még a XX. század végén is ihletőek, hiszen egyik legvitatottabb faja, a *Glossiphonia concolor*,⁴⁸ valós elkülönülését testvérfajától végül nemrégiben, 1999-ben bizonyították molekuláris módszerekkel.⁴⁹

Szintén piócákon végzett szövettani tanulmányainak eredménye az orvosi pióca (*Hirudo medicinalis*) által is előállított véralvadásgátló anyagot, a hirudint termelő mirigy azonosítása. E felfedezés azért is volt különleges jelentőségű, mert bár a véralvadásgátló anyag létét piócákban ismerték, sőt piócakivonatok orvosi használatával is intenzíven kísérleteztek, de a termelődés pontos helyének ismerete hiányában igen gazdaságtalan és veszélyes volt akár egy kisebb mennyiség kivonása is.⁵⁰ Ilyenformán Apáthy felfedezése tette lehetővé a hirudin megfelelő izolálását és vizsgálatát. A későbbiek során sem távolodik el kedvenc csoportjától, a XX. század elején is közöl faunisztikai-taxonómiai munkákat.⁵¹

⁴³ n.sp. = *nova species*, azaz új faj

⁴⁴ Ma amennyiben egy faj génuszbesorolása megváltozik, akkor a faj leírójának neve a fajnév mögött zárójelbe kerül, jelezve, hogy az eredetileg általa megállapított génuszbesorolás nem helyes. Apáthy ezzel a némi öniróniát is tartalmazó megjegyzésével feltehetőleg arra utal, hogy nevének zárójelbe tétele a fajnév gyors beszínonimizálásának köszönhető, s ez a tény elsősorban Örley túlságosan is elhamarkodott fajleírásának eredménye.

⁴⁵ ifj. Apáthy István: *A magyarországi pióczák faunája...* 305–373.

⁴⁶ Soós Árpád: *A revision of the Hungarian fauna of Rhynchobdellid Leeches (Hirudinea)*. Opusc. Zool. Budapest V(1964). 1. 107–112.

⁴⁷ Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum állattára felől az 1905. évben*. Múzeumi Füzetek I(1906). 1–2. 74–76.

⁴⁸ Soós Árpád: *i.m.* 107–112.

⁴⁹ Verovnik, Rudi–Trontelj–Peter, Sket, Boris: *Genetic differentiation and species status within the snail leech *Glossiphonia complanata* aggregate (Hirudinea: Glossiphoniidae) revealed by RAPD analysis*. Arch. Hydrobiol. CXLIV(1999) 3. 327–338.

⁵⁰ Apáthy István: *Az orvosi Piócza nyakmirigyének alkotása és működése (Tekintettel a mirigyváladék klinikai használatára)*. Értesítő az Orvos-Természettudományi Szakosztályból I. Orvosi Szak XX/XIX(1897). 2–3. 206–220.

⁵¹ Apáthy István: *Vermes*. Fauna Regni Hungariae IV(1913). 1–14.

Apáthy már Nápolyban valóságos tudományos ribilliót okozó idegszövetteni kutatásai révén vált különösen ismertté. Új metszetkészítési és -festési technikái révén ugyanis olyan struktúrákat tudott felfedni, amelyeket addig nem ismertek. Elsőként festette meg például a bél idegrendszerét, és először mutatta ki az idegsejtekben az ún. neurofibrillumokat (= mikrotubulusok + neurofilamentumok), amelyek szerinte folytonos hálózatot alkotnak a testben és ilyen módon meghatározó szerepet játszanak az idegingerület vezetésében.⁵² E felfedezés kapcsán Lambrecht Kálmán búcsúztatójában így idézi Apáthyt: „tudod-e barátom mit? Megtaláltam a te romlott idegeidet ép állapotban. Megtaláltam a burkoló kábeleken, az idegrostokon belül azokat a sokszor állított, még többször tagadott, de soha még nem látott drótokat, amelyek, agyvelőd dúcsejtjein át elvezetve rekeszizmaidhoz, lehetővé teszik, hogy kikacagj”.⁵³ Az ún. kontinuitás vagy neurofibrillum elmélet rögtön felkeltette a tudományos világ érdeklődését, s új erőket lehel az ún. neuron-elméletet ellenzőkbe, elsősorban az elméletet eleve fenntartásokkal kezelő szövettanosoknak szolgáltatva muníciót. Anton Dohrn, a nápolyi intézet igazgatója, aki maga is neurohisztológiával foglalkozott, Apáthy felfedezéseiben a saját elképzeléseinek megerősítését látta. Talán még jellemzőbb azonban a kor egyik neves frankfurti élettanosának, Albrecht Bethe-nek az esete Apáthlyval, aki maga kezdetben gyanakvással olvasta, saját bevallása szerint, Apáthy írásait és nem tartotta többnek Apáthy felfedezéseit merő fantazmagóriáknál. Ennek ellenére Bethe nápolyi találkozása 1896 őszén Apáthlyval gyökeresen felborította addigi tudományos meggyőződéseit: Apáthy preparátumainak láttán, néhány perc habozás után egyértelműen el kellett ismernie Apáthy igazát, lenyűgözve az eléje táruló megkérdőjelezhetetlenül tiszta mikroszkópi képektől. Ettől a pillanattól kezdve Bethe úgy kezelte az idegrendszert, mint egy szincíciumot, és nem mint kikülönül sejtekből létrejövő rendszert, sőt, ezt egy híres kísérlettel is alátámasztotta. Nápoly valóságos mekkájává vált a kontinuitás-elmélet hívóinek, Apáthy jelenléte és munkája pedig alapvetően meghatározó volt a Nápolyban zajló pezsgő tudományos élet szempontjából.⁵⁴

Ennek a hatalmas érdeklődésnek is köszönhető, hogy a kolozsvári intézeti építkezés időszakában, az 1900-as évek elején egyre intenzívebb látogatottságnak örvendett az Apáthy-féle műhely.

⁵² Gaal György: *i.m.* 268–272.

⁵³ Lambrecht Kálmán: *i.m.*

⁵⁴ Florey, Ernst: *i.m.* 137–152.

A kiváló metszetkészítési technikáját jöttek ellesni különböző nyugat-európai kutatóintézetekből, mert, ahogy Lambrecht mondja, „Ekkor született meg a bon mot, hogy Apáthy módszere csak a kolozsvári meridiánon alkalmazható”.⁵⁵ Nápoly mellett München, Krakkó, Berlin, Amszterdam, Buenos Aires, Szentpétervár mind-mind olyan központok voltak, amelyekkel intenzív, állandó és személyes kapcsolatok alakultak ki ebben az időszakban.⁵⁶ Nyugodtan elmondható, hogy egy, azóta sem tapasztalt, egyedülálló, pezsgő tudományos élet alakult ki Kolozsváron, olyan, amilyenről Európának ebben a sarkában néhány évtizeddel azelőtt még álmodni sem lehetett. Apáthy 1899-es évi szokásos állattári jelentésében például arról beszél, hogy nem Bécshez, hanem egyenesen Kolozsvárhoz fordulnak kérdésekkel kutatók és szakemberek, és ide küldenek határozás végett is gyűjtött anyagokat.⁵⁷ Nemzetközi elismertségének egyik mérőfoka, hogy 1905-ben a Belga Királyi Orvosi Akadémia tiszteleti tagjává választják, míg ezzel szemben sajnálatos tény, és az általa számtalanszor ostromozott magyarországi tudományosságra jellemző, hogy, többek között, politikai szerepvállalása, ellenzéki magatartása miatt a Magyar Tudományos Akadémiának mindvégig csupán levelező tagja volt, a tiszteleti tagságra való 1919-es felterjesztés pedig nem kapott elegendő szavazatot.⁵⁸

Apáthy neurofibrillum- vagy kontinuitás-elmélete komoly tudományos vihart kavart, amelynek hullámai jóval halála után is éreztették hatásukat. Az elmélet ellenzői, a későbbi Nobel-díjas Ramon y Cajal spanyol tudóssal egyetemben ugyanis azt állították, hogy a neurofibrillumok, és ezen keresztül az idegsejtek hálózata nem kontinuos (neuron v. kontiguitás-elmélet), hanem az idegsejtek kikülönült, bár egymással érintkező egységeket alkotnak. A későbbi kísérletek ez utóbbi tábort igazolták, az 1906-ban Cajal-nak ítélt orvosi Nobel-díj is többek között ezt a tábort erősítette meg.⁵⁹ Apáthy tudományos pengevéltásai azonban nem csupán a neurofibrillum-elmélet köré csoportosultak, hanem egyéb szövettani kérdésekben is merészen megnyilvánult,⁶⁰ elvégre az volt a filozófiája, hogy egy igazi tudósnek nem a kritikától, hanem inkább hibái elhallgatásától

⁵⁵ Lambrecht Kálmán: *i.m.*

⁵⁶ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.; Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1899. évben.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából II. Természettudományi Szak XXIV/XXI(1899). 2–3. 257–259.; Szabó Zsigmond: *i.m.* 113–119.; Lambrecht Kálmán: *i.m.*

⁵⁷ Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1899. évben...* 257–259.

⁵⁸ Gaal György: *i.m.* 268–272.

⁵⁹ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.; Szabó Zsigmond: *i.m.* 113–119.

kell tartania.⁶¹ A 1910-es évekre Apáthy a vitákba némileg belefáradt,⁶² de azért faunisztikai, szövettani tanulmányait továbbra is folytatja, s továbbra is közöl ebben a doméniumban cikkeket.⁶³

Szövettani preparátumkészítési, ún. mikrotechnikai kutatásait 1896 után megjelent *Az állatmorfológia mikrotechnikája*⁶⁴ című két kötetes német nyelvű könyvében foglalja össze. Ebben a műben, amellett, hogy összegzi és kritikailag feldolgozza az addig használt különböző módszereket, saját fejlesztésű eljárásokat, eszközöket is bemutat, például a celloidin-paraffin kettős beágyazási eljárás is az ő találmánya. Újszerű metszetkészítési eljárásainak és nagyfokú precizitásának köszönhetően először sikerült egy mikronos vékonyságú metszetek tökéletes sorozatát létrehozni. Májig is használják bizonyos preparálási és festési eljárásait (pl. szublimátos-ozmiumos rögzítés, celloidin-paraffin kettős beágyazás, aranyozás), s ezek egy részét továbbra is Apáthy-féle módszerként emlegetik.⁶⁵

Ilyen metszetsorozatokkal, illetve a saját fejlesztésű felszerelésekkel vett részt az 1896-os milleniumi és az 1900-as párizsi világkiállításon, s mindenhol érmet is nyer, Budapesten két aranyérmét, míg Párizsban egy ezüstérmét. Ez utóbbit azonban visszautasította, mivel úgy vélte, hogy a zsűri nem hozhatott

⁶⁰ Clark, A. W.: *The fine structure of the eye of the leech, Helobdella stagnalis*. J. Cell. Sci. II(1967). 341–348.

⁶¹ „Ha nem csak magyarul is megírott többé-kevésbé tudományos munkákat, hanem magyar tudományosságot is akarunk, akkor magyar író társainknak még azokkal a munkáival is kell a saját írásainkban foglalkoznunk, a melyekkel egyet értünk s a melyeket dicsérni volnánk kénytelenek. A dicséretnek pedig alkalmazzuk különösen azt a módját, mely a helyeselt gondolatoknak tovább gondolásában és annak kimutatásában áll, hogy általuk a saját gondolkodásunk is megtermékenyült. De gondoljuk tovább a nem helyeselt gondolatokat is, hogy kimutathassuk a belőlük vont következtetések tarthatatlan voltát és ezáltal másokat termékenyítsünk meg. Soha se álljunk meg azonban az elítélésnél és még kevésbé akarjunk hallgatással tanúsítani kíméletet. Ártunk ezáltal a magyar tudományosságnak és még jobban bántjuk azt, akit állítólag kímélni akartunk. Jóhiszemű író társainknak, valamint magunknak is is a megböcsülés hangján elmondott ellenvetések sokkal jobban esnek az agyonhallgatásnál, vagy, a mi nálunk az agyonhallgatásnak leggyakoribb szülőke, az olvasatlanságnál.” lásd: Apáthy István: *Magántulajdon, csere és társadalmi élet az állatországban*. Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 2. 164–179. – az idézet cikk maga is egyébként egy nagyon alapos kritika.

⁶² „Tudományos bűvárlataimhoz nem kérek utitársat, s nem bánom, ha korom nem ért meg.” írja Apáthy 1908-ban. lásd: Apáthy István: *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői*. Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 7–23.

⁶³ lásd: Apáthy István: *A csirapálya sejtjeinek tápláló berendezéseiről – nagyító készítmények bemutatásával*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályából XLI/XXXVIII(1916). 1. 1–6.

⁶⁴ Apáthy István: *Die Mikrotechnik der tierischen Morphologie. Eine kritische Darstellung der mikroskopischen Untersuchungsmethoden. I-II. Abt. Braunschweig-Leipzig. 1896–1901. 1–600.*

⁶⁵ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.; Szabó Zsigmond: *i.m.* 113–119.

kellőképpen szakmai ítéletet, hiszen az aranyérmesnek kikiáltott francia metszetek jóval gyengébb minőségűek voltak.⁶⁶

Apáthy korának általános tudományos történéseire élénken és azonnal reagáló tudós volt. Korának legnagyobb vitáját kiváltó elméletéről, az evolúcióelméletéről, a darwinizmusról is gyorsan kialakította a maga határozott véleményét, s ennek hangot is adott különböző fórumok keretében legyen az jótékonysági előadás,⁶⁷ rektori székfoglaló,⁶⁸ a Magyar Társadalomtudományi Egyesület folyóirata⁶⁹ esetleg éppen közgyűlése,⁷⁰ vagy akár élőlények fejlődésének elméleti alapjait taglaló átfogó könyv,⁷¹ netalán politikai jellegű röpirat.⁷² Habár meggyőződéses darwinista volt, és komoly evolúcióbiológiai érdeklődésről tett tanúbizonyságot írásaiban, ennek ellenére számos dologban nem értett egyet a darwini elmélettel. Szerinte például a természetes kiválogatódásnak koránt sincs akkora jelentősége, mint azt Darwin állítja,⁷³ s ugyanakkor az élőlények monofiletikus eredetével szemben az eredendően polifiletikus evolúció elméletét támogatja.⁷⁴ A darwinizmust kritizáló meglátásai ellenére Darwin elméletének jelentőségét nagyon nagyra tartja⁷⁵ és mindent megtesz azért, hogy a darwini kulcskifejezéseket (pl. harc a

⁶⁶ Nagy Nándor: *i.m.* 91–96.

⁶⁷ Apáthy István: *A jótékonyság mint természeti törvény*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából III. Népszerű szak. XVII/XIV(1892). 3. 77–100.; Apáthy ezzel a címmel tartott előadást a Mária-Dorottya nőegyesület javára. *lásd: Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvos-természettudományi szakosztályának 1893. évi febr. 26-án tartott közgyűléséről*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából I. Orvosi szak XVIII/XV(1893). 1. 121–131.

⁶⁸ Apáthy István: *A fejlődésnek ...* 1904. 1–35.

⁶⁹ Apáthy István: *Magántulajdon, csere és társadalmi élet az állatorszámban*. Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 2. 164–179.

⁷⁰ Apáthy István: *A darwinismus bírálata és a társadalomtan*. Magyar Társadalomtudományi Szemle II(1909). 4. 309–339. – Apáthy felolvasta fenti dolgozatát a Magyar Társadalomtudományi Egyesület II. rendes évi közgyűlésén.

⁷¹ Apáthy István: *A fejlődés törvényei és a társadalom*. Bp. 1912. 1–277.

⁷² Apáthy István: *A socialismus az emberi továbbfejlődés szempontjából*. Bp. 1913. 1–18.

⁷³ „Minden tényezők között azonban legkisebb hatása a fajfejlődésre a Darwin-tól leghatalmasabbnak tartott természeti kiválasztásnak van. A természeti kiválasztás olyan tényező, a ki minduntalan összekeveri a már kiválasztott változatokat.” *lásd: Apáthy István: A fejlődésnek ...* 1904. 1–35.

⁷⁴ Apáthy István: *A darwinismus bírálata...* 309–339.

⁷⁵ „A nagy vallásalapítókön és reformatorokon kívül alig is van az emberiség történetében, akinek a nevét és tanítását több fényvel és dicsőséggel vette körül embertársainak egyik része és akire több szennyet és szitkot szórt a másik. De mindjárt eleve ki kell mondanom a véleményemet, hogy Darwin személye és az ő élete munkája csupán a dicsőségre szolgált reá. Ezért örökké nagy történeti dátumok fognak maradni 1809 februárius 12-ike, midőn Darwin született és 1859 novemberre, midőn életének főműve »A fajok eredetéről«, könyvalakban először megjelent.” *lásd: Apáthy István: A darwinismus bírálata ...* 309–339.

létért) megóvja gyakran szándékosan is triviális és torz értelmezésüktől.⁷⁶

Tudományfilozófiai hitvallása máig ható, mintegy tudományos *ars poetica*-ként is felfoghatóak a rektori székfoglalójában megfogalmazottak: "A tudomány nevében kíméletlenül szegezzünk kést és *microscopiumot* minden más fogalomnak, minden más igazságnak. A míg ízekre nem szedhettük, merő dogma minden igazság. Dogmákon, költői lélekkel és áhitattal, elmerenghetünk: hinni is jól esik. De nem építünk arra, a mit csak hiszünk, - csak higyjük, reánk nézve bármily lelki szükség."⁷⁷

Hasonlóan kemény álláspontot képviselt a tudományos cikkek minősége tekintetében is,⁷⁸ néha bizony ellenségeket is szerezve gyakran vitriolos, de mindig alapos kritikái miatt: "Ha valaki valamely tárggyal bármily sokat, bármily tudományosan foglalkozot, abból még nem következik, hogy írjon is róla. Irjon, ha "positivus eredményre" jutott; de hallgasson, a negativus eredmények felől. Való igaz, hogy akkor nagyon sok tudósunknak merő hallgatás volna az osztályrésze. De hát nem az irodalom van a tudósokért, hanem a tudósok vannak az irodalomért. Ezt egyszer úgy fejeztem ki, hogy nem szükséges az igazságért vívott lelki küzdelmeinknek vesztett csatáit is megörökíteni. A kevésbé sikerült műveinket egyszerűen - ne írjuk meg! Mennyien kinyomatják és elolvastatják velünk a rosszakat is! (...) Végül, a megbízhatóságot illetőleg, a fő dolog, hogy ne írjuk le észleltnek, a mit csak észlelhettünk volna, és valóságnak, a mit valószínűnek tartunk (...) A kit közleményeiben az "úgy sem olvassák el" szempontjai vezetnek, az lehet nálunk egyetemi tanár és rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, de nem lehet munkása a magyar tudományosságának."⁷⁹ Még szaknyelvi cikket is ír hosszas nyelvtani és szóalaktani fejtegetésekkel.⁸⁰ Sőt, odáig is elmegy, hogy rég bevett szavak törlését javasolja, mint például a nyelvújításkori *rovar* szóét, amelyet az ősbibb, sokkal elfogadottabb, s a köznyelvben egyeduralkodó, *bogárral* helyettesítene.⁸¹

⁷⁶ Apáthy István: *A darwinismus bírálata...* 309–339.

⁷⁷ Apáthy István: *A fejlődésnek ...* 1904. 1–35.

⁷⁸ Apáthy István: *Magántulajdon, csere...* 164–179.

⁷⁹ Apáthy István: *A "Múzeumi Füzetek". Szerkesztői előszó.* Múzeumi Füzetek I(1906). 1–2. 1–X.

⁸⁰ Apáthy István: *Szerkesztői megjegyzések Dr. Ruzitska Béla úr cikkének, "A sütőpataki Vilma forrás vizének kémiai elemzése" műszavaira vonatkozólag.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából II. Természettudományi Szak XXV/XXII(1900). 1–3. 101–123.

⁸¹ Apáthy István: *Magántulajdon, csere és társadalmi élet az állatországban.* Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 2. 164–179.; a mai tudományos szóhasználatban a

A XX. század elején aztán Apáthy, talán a tudományban ért csalódások miatt is (lásd pl. Cajal elméletének győzelme, az MTA-beli pozíciójának megrekedése) egyre inkább a közéleti szerepvállalás fele kezd el tájékozódni. Hozzá kell tennünk, mi sem volt idegenebb Apáthytól, mint a világtól magát elzáró tudós mítosza.

A közélet bugyrai

Egyetemi és tudományos karrierje mellett Apáthy mindvégig időt szánt tudományszervezésre és népszerűsítésre. Az Erdélyi Múzeum-Egylet és a kormányzat között létrejött szerződés értelmében, amely, mint ismeretes, meghatározó módon hozzájárult a második magyar egyetem Kolozsvárra településében, az EME összes tára egyetemi használatba került, a felügyeletet, vagyis a táruk igazgatását pedig a megfelelő intézetek vezetői látták el. Így lett Apáthy az Állattani Intézet professzoraként egyszersmind az EME Állattárának igazgatójává.⁸² Ilyen minőségében minden évben többnyire személyesen, egy-két kivétellel valakit megkérve, az EME közgyűlésén beszámolóit terjesztett elő az Állattár állapotáról, annak bővüléséről, vagy éppen az adódó (többnyire pénzügyi) gondokról.⁸³ Igazgatói funkciójából fakadóan is, de még valószínűbb, hogy a tudományszervezés és -népszerűsítés iránt érdeklődő egyetemi emberként, amíg csak tehetett, aktív részese volt az EME Orvos-Természettudományi Szakosztályának, majd később, 1906-tól a különvált Természettudományi Szakosztálynak. Nem mellékes szempont, hogy az EME abban az időszakban egyértelműen a kolozsvári, sőt erdélyi tudományművelőknek volt a közös fóruma. A természettudósok közül elég csak Brassai Sámuel, Hermann Ottót vagy id. Entz Gézárt megemlíteni az Apáthy előtti időkből, a későbbiekben pedig Borbás Vince, Cholnoky Jenő, Fabinyi Rudolf, Farkas Gyula, Koch Antal, Richter Aladár és sok más tudós, oktató,

rovar (Insecta) egy felsőbb kategória, konkrétan osztály, míg bogár megnevezéssel csak a rovarok egy specifikus csoportjának a bogarak rendjének (Coleoptera) a tagjait jelöljük.

⁸² Makkai László: *i.m.* 153–185.; Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. = Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története.* Szerk. Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos. Kvár. 1941. 139–152.

⁸³ lásd: Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1898. évben.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából II. Természettudományi Szak XXI/XXIV(1899). 2. 78–81.; Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1900. évben...* 185–196.; Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum állattára felől az 1905. évben...* 74–76.

neves értelmiségi neve lelhető fel az Egyesület aktív tagjai között. Ilyen módon Apáthy helye, túl az intézményi kötelezettségeken, természetszerűleg itt volt. Egy későbbi, 1906-os önvallomás szövegéből is kitűnik, hogy “jövevényként”, Kolozsváron ébredt rá az anyanyelvű műveltség fontosságára, de egyszersmind arra is, hogy Budapest mellett fenn kell tartani más közművelődési központokat is, mint például Kolozsvárt, amiben pedig az EME-re fontos szerep hárul.⁸⁴

Értelemszerűen már érkezése évében tagjává válik az EME Orvos-Természettudományi Szakosztályának, sőt a szakosztály mindkét alosztálya (az orvosi és a természettudományi) soraiba fogadja,⁸⁵ s még ebben az évben három előadást is tart: “*Pseudobranchellion Margói*”, “*Az izmok és az idegek primitív fibrillumairól és a protoplasma szerkezetéről általában*” és “*Az egysejtű állatok a többsejtűek szempontjából*” címekkel.⁸⁶ Rá egy évre, 1891-ben pedig már a szakosztályi választmány tagja lesz,⁸⁷ s ezt a tisztséget több éven keresztül is betölti. Ebben az évben is tart előadást, ami cikk formájában meg is jelenik.⁸⁸ Markáns jelenlétére utal az a tény is, hogy 1892-ben már egyenesen szakosztályi elnöknek, illetve ugyanakkor a természettudományos rész ún. szakelnökének is jelölik, igaz, egyik tisztségbe sem választják meg.⁸⁹ Az elkövetkező években is jelölik újfent szakelnöknek, kevés sikerrel,⁹⁰ viszont 1893-tól a választmány őt bízta meg a szakosztályi folyóirattal, az *Értesítő*⁹¹ népszerűsítő füzeteként szerkesztésével.⁹² Az önálló népszerűsítő füzet léte is jelzi, hogy az EME Orvos-

⁸⁴ “A vezetés (Erdélyi művelődésére vonatkozik – szerző) Kolozsvárt illeti meg, s a munkában az Erdélyi Múzeumegyesületnek is ki kell vennie a részét. Az Erdélyi Múzeumegyesület ne legyen a múlt hagyománya, melyet a téglenségi erő tart fenn csupán; a mely él, mert nincs elegendő ok és alkalom arra, hogy kimúljon. Ébredjen újabb, fokozottabb életre; ne éljen a múltból, hanem éljen a jövődönnek!” lásd: Apáthy István: A “Múzeumi Füzetek”... I–X.

⁸⁵ Gaal György: i.m. 268–272.

⁸⁶ *Jegyzőkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet orvos-természettudományi szakosztályának 1891. évi január hó 18-án tartott üléséről.* *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* I. Orvosi szak XVI/XIII(1891). 1. 136–145.

⁸⁷ *Jegyzőkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet orvos-természettudományi szakosztályának 1891. évi január hó 18-án tartott üléséről.*... 136–145.

⁸⁸ “Az izomrostoknak összehúzóerő s az idegrostoknak vezető elemeiről. (Jelentés legújabb bűvárlatai felől készítmények bemutatásával)”. lásd: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet orvos-természettudományi szakosztályának 1892. évi februárius hó 14-én tartott közgyűléséről.* *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* I. Orvosi szak XVII/XIV(1892). 1. 188–200.

⁸⁹ *Jegyzőkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet orvos-természettudományi szakosztályának 1892. évi februárius hó 14-én tartott közgyűléséről.*... 188–200.

⁹⁰ *Jegyzőkönyv az “Erdélyi Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1893. évi febr. 26-án tartott közgyűléséről.*... 121–131.

Természettudományi Szakosztályának közlési politikája igencsak haladó szellemű volt. A változó számú orvosi és természettudományi füzetek (általában három-három évente) és az akkoriban évi egy népszerűsítő füzet mellett ugyanakkor a Szakosztálynak arra is gondja volt, hogy mindkét szakterület kiemelkedő tudományos írásait hosszabb-rövidebb változatban külön-külön szakterületenként németül is megjelentesse “*Revue über den Inhalt des Értesítő. Sitzungsberichte der Medizinisch-Naturwissenschaften Section des Siebenbürgischen Museumvereins*” címmel.⁹³ A *Revue* jelentőségét méltatja az a tény, hogy Apáthy például ennek hasábjain közölte le bővebb változatban a hirudintermelő mirigy leírását és a hirudin-izolálás módszertanát, míg magyarul csupán egy rövidített változatot jelentetett meg.⁹⁴ Ezt a közlési politikát egészen sokáig, az 1900-as évek elejéig fenntartotta a Szakosztály, s ezzel párhuzamosan gondja volt a folyóiratok megfelelő és minél szélesebb körű nemzetközi terjesztésére. Jelzésértékű, hogy 1893-ban a Szakosztály összesen 108 intézménnyel vagy folyóirattal van csereviszonyban. Ezek közül csupán 19 hazai és 89 külföldi, s a külföldiek között Bukaresttől Saint Louis-ig, és Firenzétől Helsinki-ig minden tudományos fórumot megpróbálnak átfogni.⁹⁵ Apáthy, széleskörű kapcsolatai révén, feltehetően tevékenyen hozzájárult az *Értesítő* terjesztéséhez.

Szakosztályon belüli tevékenységének betudhatóan a továbbiak során is különböző tisztségekre jelölik, de változó jelleggel tölt be funkciókat a Szakosztályban, így sem 1894-ben,⁹⁶ sem 1895-ben⁹⁷ nem hosszabbítják meg választmányi tagságát. Azonban 1896-ban választmányi tagság mellett egyúttal az *Értesítő* természettudományi füzeteinek szerkesztőjévé is választják Farkas

⁹¹ teljes nevén: *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából*

⁹² *Jegyzőkönyv az “Erd. Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1894. márczius 18-án tartott közgyűléséről.* *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* I. Orvosi szak XIX/XVI(1894). 3. 280–288.

⁹³ pl. *Jegyzőkönyv az “Erdélyi Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1893. évi febr. 26-án tartott közgyűléséről...* 121–131.; 1906-tól, a szakosztály átalakulásától a “*Revue*” új címen jelenik meg: “*Naturwissenschaftliche Museumshefte veröffentlicht vom Erdélyi Múzeum-Egyesület. Mittheilungen aus der Naturwissenschaftlichen Classe des Erdélyi Múzeum-Egyesület (Siebenbürgischer Museumsverein). Übersicht und auszüge.*”

⁹⁴ Apáthy István: *Az orvosi Píocza nyakmirigyének...* 206–220.

⁹⁵ *Jegyzőkönyv az “Erdélyi Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1893. évi febr. 26-án tartott közgyűléséről...* 121–131.

⁹⁶ *Jegyzőkönyv az “Erd. Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1894. márczius 18-án tartott közgyűléséről...* 280–288.

⁹⁷ *Jegyzőkönyv az “Erdélyi Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1895. évi február hó 17-én tartott közgyűléséről.* *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* I. Orvosi szak XX/XVII(1895). 1. 54–63.

Gyulával együtt.⁹⁸ A következő évben pedig a szakelnöki tisztséget is ő nyeri el, történetesen ezúttal Farkas Gyulával szemben,⁹⁹ majd 1898-ban az átalakuló szakosztályi struktúrában (megszűnik a két ún. szakelnöki tisztség és egy alelnök lesz illetve két szakjegyző) is őt választják meg alelnöknek.¹⁰⁰ Mintegy EME-n belüli tevékenységének méltó elismeréseként 1900-ban végül a szakosztályi elnöki funkciót is elnyeri.¹⁰¹

A századfordulóra az EME helyzete igencsak válságossá vált, folyamatosan az anyagi csőd fenyegette, jórészt önhibájából is, amint azt az államnak az egyetemi klinikák építésére ingyen bérmentve átadott Mikó utcai telekügylet is jól illusztrálja.¹⁰² Az anyagi gondokat tetézte ugyanakkor egyfajta tudományos-morális válság is, ugyanis a néhány évtized alatt megerősödő egyetemi közeg immár nem tekintett rá saját természetes tudományos fórumaként, s ezáltal az EME akadémiai jellege-helyzete is megkérdőjeleződött. Mindezek a problémák komoly vitákat eredményeztek az Egyesületen belül. Míg a tudományszervezés problémája inkább a közlési politika átgondolására sarkallta az EME Orvos-Természettudományi Szakosztályát és ebben Apáthynek különösen nagy szerepe volt, addig az anyagi gondok odáig fajultak, hogy az ún. “anyaegyesület” és a tőle pénzt kérő-kapó (pl. kiadványokra) szakosztályok közötti viszony elmérgesedett, addig elmenően, hogy, megoldandó a krízist, a szakosztályok felszámolásának lehetősége is felvetődött.¹⁰³ A helyzetet tovább bonyolították a különböző táruk (lásd: Állattár,

⁹⁸ *Jegyzőkönyv az “Erd. Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1896. évi február hó 18-án tartott közgyűléséről.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából I. Orvosi szak XXI/XVIII(1896). 1. 58–69.

⁹⁹ *Jegyzőkönyv az “Erd. Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1897. évi április hó 12-én tartott közgyűléséről.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából I. Orvosi szak XXII/XIX(1897). 1. 89–100.

¹⁰⁰ *Jegyzőkönyv az “Erd. Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1898. évi április hó 7-én tartott közgyűléséről.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából I. Orvosi szak XXIII/XX(1898). 1–2. 118–126.

¹⁰¹ Gaal György: *i.m.* 268–272.

¹⁰² Szabó T. Attila: *A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek...* 247–268.; *Uő.*: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet ...* 139–152.; Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1900. évben...* 185–196.

¹⁰³ *Jegyzőkönyv az “Erdélyi Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1904. évi márczius 17.-én d.u. 5 órakor az “Élettani Intézet” tantermében tartott közgyűléséről.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából I. Orvosi szak XXIX/XXVI(1904). 1. 48–55.; A nem túl rózsás hangulatot jól illusztrálja Apáthy 1906-os szerkesztői előszava, amellyel a frissen induló Múzemi Füzetek-et bocsájtotta a világ elé: *“Magyarország azonban lassanként elfeledte, hogy Erdélyben valaha múzeumot alapítottak, és maguk a kolozsváriak is azt hitték, hogy az Erdélyi Múzeumegyesület meghalt és bebalzsamozott múmiájának nem ingyenes őrzete néhány egyetemi tanárnak szakértő kezeire van bízva.”* lásd: Apáthy István: *A “Múzeumi Füzetek”...* I–X.

Növénytár, Ásványtár, stb.) pénzügyi problémái, amelyeket az anyaegyesület, legalábbis Apáthy meglátása szerint igencsak mostohán kezelte.¹⁰⁴

Az akkori, vitáktól terhelt hangulatról, de ugyanakkor elsődlegesen Apáthy elképzeléseiről nagyszerűen árulkodik 1902-es szakosztályi közgyűlésnyitó beszéde:

“De hol az útja és módja szakosztályi tagjaink szaporításának? Hol ma az önzetlen áldozatkészség egy magyar nemzeti tudományos ügy támogatására? Sok nem volt sohasem. Mióta az ábécé bötüinek különböző összetételei, meddő és csak egyéneket szolgáló életükkel a hazafias jelszavak alatt létesült egyesületek hitelét a nagy közönség előtt annyira megrontották, kiveszett az a kevés áldozatkészség is. Tudományos egyesületeink se mondhatók mind kivételeknek. Például, a Természettudományi Társulat beváltotta-e mindazokat az ígéreteket, melyeket tagjai számának csakugyan bekövetkezett igen nagy megnövekedésétől tett függővé. Kiadványainak mennyisége, bár nem a kellő arányban, növekedett ugyan; de annál inkább csökkent azoknak a kiadványoknak a tudományos fajsúlya. A természettudományok előbbre vitelében, önálló művelésének előmozdításában játszott szerepe ma kisebb, mint valaha.

Nem csoda, ha nincs meg a művelt magyar közönségben a kellő bizalom a mi szakosztályunk iránt sem. Sokan, a kiknek e bizalomban állásuknál fogva is elől kellene járniok, szinte tüntetnek irántunk való közönbösségükkel. A többi pedig látni akarja előbb, hogy mit kap azért, a mit ő adna.

Szakosztályunk évi hat koronáért legalább kétszer annyit érőt és néki magának négyszer annyiba kerülőt ad. Kiadványaink mennyiségét a közönség, úgy lehet, még most is kevesli, egy-egy anyagi okokból késlekedő füzetet nyugtalanul megsürget, de a tagdíjáért küldött postai megbízást visszautasítja. A mellett, hogy kiadványaink mennyiségét keveselli, azok tudományos súlyát nem méltatja. Pedig Értesítőnk egy-két év előtt, míg költségvetésünk fölszaporodott hiánya meg nem kötötte kezünket, már-már azon volt, hogy nemzetközi jelentőségű folyóirattá legyen, nagyobb mértékben olyanná, mint bármely más hazai természettudományi folyóiratunk. Nem látják be, hogy mit jelent nálunk egy független, szigorúan tudományos folyóirat!”¹⁰⁵

¹⁰⁴ Apáthy István: *Jelentés az Erdélyi Múzeum állattára felől az 1900. évben...* 185–196.

¹⁰⁵ *Jegyzőkönyv az “Erdélyi Múzeum-Egylet” orvos-természettudományi szakosztályának 1902. évi május 22-én d.u. 6 órakor az “Élettani Intézet” tantermében tartott közgyűléséről.* Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából I. Orvosi

A kor közgyűlési nyitóbeszédeitől élesen elütő, sajátosan rá jellemző hangvételű szöveggel állt elő Apáthy. A későbbi rektorsága alatt megnyilvánuló heveség és tudománypolitikai elképzelések sejtlenek már fel ebből a szövegből. Elképzelései szerint nem csupán a füzetek tudományos színvonalának megtartásán sőt növelésén kell ügyködni, hanem ugyanakkor az időközben megszűnt népszerűsítő füzeteket is újra kellene indítani.¹⁰⁶ Elnöki tevékenykedése dacára a következő közgyűlésen választmányi tagnak sem választják meg, s erre a későbbiek során sem kerül sor,¹⁰⁷ sőt, 1902-től már a természettudományos füzetek szerkesztői funkcióját sem látja el, feltehetően mindezekben közre játszhatott szókimondó, kritikus, néhol diktatórikusnak is nevezhető stílusa, amellyel az általa vallott értékek mellett kiállt.¹⁰⁸ Mindazonáltal, dacára fokozódó egyetemi elfoglaltságainak, az Egyesületen belüli életben továbbra is meghatározó módon jelen van, például ő egyike azoknak, akik az Egyesületen belül az Orvos-Természettudományi Szakosztály újragondolását, két külön szakosztályra válását pártolják.¹⁰⁹ Az újraszervezés nyomán megalakuló Természettudományi Szakosztály keretében 1906-tól szerkesztője lesz az *Értesítő* utódjának, a frissen induló *Múzeumi Füzetek*-nek (alcím: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Természettárainak [Állat-, Ásvány-, Növénytár] és az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának Értesítője*),¹¹⁰ s habár egyre inkább más közéleti fórumok felé

szak XXVII/XXIV(1902). 1–2. 245–255.

¹⁰⁶ *Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvos-természettudományi szakosztályának 1902. évi május 22-én d.u. 6 órakor az "Élettani Intézet" tantermében tartott közgyűléséről...* 245–255.

¹⁰⁷ *Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvos-természettudományi szakosztályának 1902. évi május 22-én d.u. 6 órakor az "Élettani Intézet" tantermében tartott közgyűléséről...* 245–255.; *Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvostermészettudományi szakosztályának 1903. évi április 21-én d.u. 5 órakor az "Élettani Intézet" tantermében tartott közgyűléséről.* *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* I. Orvosi szak XXVIII/XXV(1903), 1–2. 171–182.; *Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvos-természettudományi szakosztályának 1904. évi március 17-én d.u. 5 órakor az "Élettani Intézet" tantermében tartott közgyűléséről...* 48–55.; *Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvos-természettudományi szakosztályának 1905. május hó 6-án d.u. 6 órakor, az "Élettani Intézet" tantermében tartott közgyűléséről.* *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* I. Orvosi szak XXX/XXVII(1905). 1–3. 93–103.

¹⁰⁸ Gaal György: *i.m.* 268–272.

¹⁰⁹ *Jegyzőkönyv az "Erdélyi Múzeum-Egylet" orvostermészettudományi szakosztályának 1903. évi április 21-én d.u. 5 órakor az "Élettani Intézet" tantermében tartott közgyűléséről...* 171–182.

¹¹⁰ Apáthy István: *A "Múzeumi Füzetek"...* I–X.

tájékozódik, továbbra is aktív tagja marad az EME-nek,¹¹¹ egészen haláláig.

Míg a XIX. század utolsó évtizedében és a századfordulón Apáthy közéleti tevékenysége főként az egyetemi fórumokra és az EME-re összpontosult, addig 1903-tól gyökeresen megváltoznak a dolgok, Apáthy a politika irányába tájékozódik egyre inkább, s 1903-ban belép a Bánffy Dezső-féle Új Pártba, amelynek rövid ideig egyébként Ady Endre is tagja. Az Új Pártot azonban elhagyja néhány év után és a balos irányultságú Károlyi Mihály-féle Függetlenségi Párt tagjává válik 1906-ban, amelynek rövid időn belül kolozsvári, sőt erdélyi vezéregyéniségévé növi ki magát.¹¹² Ugyanebben az időszakban az Unió Szabadkőműves Páholy főmesterének is megválasztják. Többek között politikai szerepvállalásával, kapcsolatai révén sikerül megszereznie Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatását az Állattani Intézet új épületének kivitelezését. Igaz, a későbbiek során Apponyival szembefordul, s így a továbbiakban már elmarad a beígért kormányzati segítség felszerelésre és könyvvásárlásra.¹¹³ Intenzív politikai aktivitása nem tántorítja el egyébként sem a tudománytól, sem az oktatástól, habár Károlyi Pestre is hívja, s politikai karrierje csúcspontján alelnöki funkcióba is megválasztják.¹¹⁴

Apáthynak ez a korszaka nem csupán a politika felé fordulás, hanem egyszersmind a társadalomtudományok és a természettudományok közötti intenzív kapcsolatkeresés időszaka. Ennek jegyében a Magyar Társadalomtudományi Egyesület létrejötténél is ott bábáskodik,¹¹⁵ sőt igazgatói funkciót is vállal.¹¹⁶ Az Egyesület keretében, lapjának hasábjain pedig előadások, cikkek sorozatában taglalja a társadalmi átalakulás szükségességét legtöbbször darwinista fejtegetésekből indulva ki, számtalan esetben akár sejtteni-szövegtani párhuzamot keresve társadalmi jelenségekre.¹¹⁷

Apáthy politikai hitvallása mai szemmel kétségtelenül enyhén szólva furcsának hat, ha nem egyenesen ellentmondásosnak.

¹¹¹ pl. 1908-ban “*A nemzetalkotó különbözőségről, általános fejlődéstani szempontból*” címmel tart előadást Brassóban. lásd: *Az E.M.E. Brassóban tartandó IV.vándorgyűlésének sorrendje*. Erdélyi Múzeum XXV(1908). 3. 192

¹¹² Mariska Zoltán: *Apáthy István politikai szerepe és pere*. Korunk XVII(2006) 3. 77–89.

¹¹³ Gaal György: *i.m.* 268–272.

¹¹⁴ Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89.

¹¹⁵ Apáthy István: *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői*. Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 1. 7–23.

¹¹⁶ *Az Egyesület közgyűlése*. Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 4. 377–380.

¹¹⁷ Apáthy István: *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület...* 7–23.

Lambrecht Károly maga is a következőket írja róla megemlékezésében: „Társadalompolitikai agitációja a legellentetesebbnek látszó tényezőket engedi látnunk Apáthy érdekes egyéniségében, amelyben egymást csaknem kizáró vonások olvadnak zavartalan harmóniába.

Érzelmei szerint konzervatív, aki szeretettel ragaszkodik nemzete tradícióihoz és óva int a fennálló társadalmi rend erőszakos lerombolásától — törekvései szerint pedig radikális a szónak abban a pártpolitikától mentes értelmében, hogy a politika mulasztásait gyökeres reformokkal akarja pótolni.”¹¹⁸

Apáthy közismerten heves nemzeti érzelmű volt (lásd: tagja volt Bánffy-féle pártnak egy darabig), saját politikai krédója szerint pedig egyértelműen szocialista.¹¹⁹ Ezt ő maga büszkén fel is vállalta számtalan írásában.¹²⁰ Krédójának fontos eleme volt a káros, önös individualizmus "felszámolása" és a közösségi ember, közösségi öntudat kialakításának szükségessége.¹²¹ Nagy hiba lenne azonban bármelyik ideológiai "címkrét" is mai kontextusban értelmezni. A kor történelmi-társadalmi viszonyaiból kiragadni bármilyen akkori politikai hitvallást komoly tévedéseket eredményezhet. A századforduló furcsa politikai-filozófiai viszonyai között ugyanis

¹¹⁸ Lambrecht Kálmán: *i.m.*

¹¹⁹ „Én is socialista vagyok. Lelkesülök a socialismus nemes tartalmáért, amely nem egyéb, mint az a törekvés, hogy a társadalmi fejlődés teljesebb összhangzásba kerüljön az állami intézményekkel. De én a socialismusban mást is látok, mint az a jogát minden embernek, hogy jóllakhassék, a jóllakottságon nemcsak a gyomor megtöltését értve; látom a jóllakás jogán kívül a másokért való élet kötelességeit is. Aki úgy érzi, hogy kötelességei csak önmaga iránt vannak, az sem hasznos tagja a társadalomnak, sem boldog nem lehet.” lásd: Apáthy István: *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület...* 7–23.

¹²⁰ Apáthy István: *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület...* 7–23.; Apáthy István: *A hosszú életről...* 1–20.; Apáthy István: *A darwinizmus bírálata...* 309–339.; Apáthy István: *A fejlődés törvényei...* 1–277.; Apáthy István: *A socialismus...* 1–18

¹²¹ „Minden egyéb teendőnket megelőzi azonban és minden teendőnkben szem előtt tartandó az a föladat, hogy megteremtjük társadalmunkban a társas erkölcs uralmát, mely nélkül fajegészségügyi téren maradandó eredmény nem érhető el. A társas erkölcs ama világfölfogásnak lesz gyümölcse, melyet a szó legtagabb értelmében vett socialismusnak nevezek és az individualizmussal szembe állítok. A socialis, társadalmias világfölfogás a társas erkölcs képében megteremti a faji erkölcsöt, mely egyértelmű az eugenikus erkölcsössel, mert legfőbb irányítójaul a faji továbbfejlődés érdekeit tekinti. (...) A socialis világfölfogást röviden azzal a mondattal fejezhetem ki, hogy az egyed van a közösségért, hogy az egyéniségnek igazi kiválóságát a köznek – mondjuk a fajnak – tehető nagyobb szolgálat ad. Az individualis világfölfogás ellenkezőleg azt tartja, hogy a köz van az egyesért, hogy a közösségnek értelmet és értéket az egyednek nyújtott szolgálat, az a haszon ad, ami belőle az egyedre háramlik.” (részlet Apáthy beszédéből) lásd: *A fajegészségügyi (eugenikai) szakosztály megalakulása. Magyar Társadalomtudományi Szemle VIII(1914). 2. 165–172.*

tökéletesen jól megfér a liberalizmus és a felfokozott nacionalizmus is egymással, akárcsak a konzervativizmus és a baloldaliság.¹²²

Apáthy társadalomtudományi-politikai téren való aktivizálódásának egyik, mai szemmel szintén "egzotikus" és megemlítendő része az 1910-es évektől egyre hangsúlyosabban jelentkező eugenikai mozgalomba való bekapcsolódása,¹²³ amelynek egyik vezéralakjává is válik, egészen pontosan Teleki Pál elnöklete alatt a Magyar Társadalomtudományi Egyesület Fajegészségügyi Szakosztályának alelnöke lesz.¹²⁴ Az eugenika, avagy, ahogy Apáthy magyarította, a fajegészségtan, a századforduló időszakában számos értelmiségit megkapott, nem utolsósorban a darwini eszmék furcsa értelmezése miatt is. Baloldali és jobboldali (pl. a későbbi miniszterelnök Teleki Pál) értelmiségiek, liberálisok és konzervatívok egyaránt jelen voltak az különböző eugenikai mozgalmakban, amely, tévedés ne essék, egész Európát, sőt az Amerikai Egyesült Államokat is átfogta.¹²⁵ Mai ésszel, ismerve a mozgalom vadhajtásainak későbbi pusztító hatását, nagyon nehéz a jelenséghez objektíven viszonyulni, mégis, Apáthy példáján elindulva igenis lehetségessé válik a jelenség árnyalása, megértése. Apáthy ugyanis, akárcsak korának jónéhány (bár korántsem minden) értelmiségije nem valamiféle kirekesztő, harcos mozgalomban gondolkodott, hanem a darwini eszmék, a természet fejlődésében észlelhető törvényszerűségek furcsa kiterjesztésének lehetőségét kereste a társadalomra nézve, s ezekből a "természetes" példákból vélték leszűrni az alkalmazható tanulságokat a társadalom "morális" megújítását kívánva. Apáthy mindezt ráadásul a szocialista ideológiával teljesen összeegyeztethetőnek tartja, sőt, erre támaszkodik érveléseiben.¹²⁶ Apáthy és társai víziójában a fajegészségügyi elképzelések alkalmazása elsősorban közegészségügyi és közművelődési reformokat, általános morális megújulást hozott volna. A XX. század elején kialakuló magyar eugenikai mozgalom két szárnya, az Apáthy-féle mérsékelt és a radikális vonal között aztán a háború kitörése körül egyre élesebbekké váltak az ellentétek (pl. a radikálisok a háborúban pl. egyfajta darwini szelekciós tényezőt láttak, míg Apáthy egyértelműen elítélte a háborút), s utóbb a radikális vonal képviselői lesznek azok,

¹²² Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89.

¹²³ Apáthy István: *Fajegészségügy és fajegészségtan*. Magyar Társadalomtudományi Szemle VII(1914). 1. 52–65.

¹²⁴ *A fajegészségügyi (eugenikai) szakosztály...* 165–172.

¹²⁵ Turda, Marius: *The first debates on eugenics in Hungary, 1910–1918. = Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*. Szerk. Turda, Marius–Weindling, Paul J. Bp. 2007. 185–216.

¹²⁶ *A fajegészségügyi (eugenikai) szakosztály...* 165–172.

akik a világháború után már egyértelműen más irányt adnak ennek a mozgalomnak. E tanulmány keretei között természetesen nem célom, holmi szerecsenmosdatásba fogni Apáthy fajegészségügyi elképzeléseit illetően, erre nézve különböző társadalompolitikai írásai, elképzelései, illetve az eugenikai mozgalomról szóló recens kutatások egészen jó támpontokat adnak.¹²⁷ Kétségtelen, bizonyos elképzelései visszatetszőek (családtervezés), mások (közegészségügy, közművelődés) akár támogathatóak is, annyi azonban bizonyos, hogy nagy hiba lenne egyszerűsítve szűklátókörűséggel vádolni azt az embert, aki 1907-es Amerikai Egyesült Államokbeli körútjáról visszatérve, a négerek helyzetéről írva, tudományos érvekkel próbálja cáfolni, hogy bármi eredendő különbség lenne a négerek és a fehérek között, s a néger populáción belüli nagyobb bűnözési ráta mögött is szociális és nem genetikai okokat keres.¹²⁸ Ugyanitt elítéli az Egyesült Államok szegregációs politikáját, s az egyetlen járható útnak a korlátok ledöntését tekinti.¹²⁹ Jászi Oszkárral vagy éppen Kolozsvári Grandpierre Emillel fenntartott jó viszonya¹³⁰ is egy színes, pezsgő gondolkodásmódú egyéniségről árulkodik, a maga, letagadhatatlan furcsaságaival és merevségeivel együtt.

Közéleti szerepvállalásai nyomán az első világháború végén, 1918. október 30-án Apáthyt választják meg Kolozsváron a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Osztályának elnökévé, majd december 7-én a Károlyi-kormány kinevezi Kelet-Magyarország főkormánybiztosává. Részt vesz a román nemzetiségi képviselőkkel folytatott különböző tárgyalásokon.¹³¹ Az év utolsó napjaiban, december 28-án Károlyi felajánlja neki a megüresedett kultuszminiszteri helyet, de ő visszautasítja, úgy gondolja, Kolozsváron többet tud segíteni. Károlyival, és a kormány intézkedéseivel nagyon sok esetben nem ért egyet, velük szemben egy lényegesen pragmatikusabb, realistább álláspontot képvisel. Többször tárgyalásokba bocsájtkozik a bevonuló szövetséges hadsereg vezetőivel, többek között Berthelot tábornokkal is, megpróbálva menteni, amit lehet, elsősorban a kolozsvári

¹²⁷ Turda, Marius: *i.m.* 185–216.

¹²⁸ Tegyük hozzá, ez az a korszak, amikor az eugenikai mozgalmakkal együtt a rasszelmélet is virágzott és különböző kutatások próbálták bizonyítani egyes rasszok eredendő elkülönülését.

¹²⁹ „Orvosság csak az egyesülésben, a faji és társadalmi korlátok ledöntésében volna, amelyek ma a fehéret és a színtest elválasztják. Az a csapás, ami ezáltal a fehér ember gőgjét érné, csak bibliai megbüntetése volna az apák vétkeinek a késő unokáknak.” lásd: Apáthy István: *Szerecsenország száműzetésben*. Magyar Társadalomtudományi Szemle I(1908). 7. 674–691.

¹³⁰ Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89.

¹³¹ Lambrecht Kálmán: *i.m.*; Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89.

bevonulására vonatkozóan. Nagyon rövid ideig tölti be azonban a főkormánybiztosi tisztséget, a bevonuló román hadsereg nyomán felálló ideiglenes román adminisztráció ugyanis 1919. január 15-én letartóztatja.¹³² Egyes szerzők szerint azzal vádolták, hogy ő a felelős a román hadsereg januári előrenyomulása során Cigányiban (Szilágy megye) történt összetűzésekért,¹³³ de a bolsevista propaganda vádjai is felmerült.¹³⁴ Addigi közéleti-politikai szerepvállalásai miatt azonban egyébként is szálla lehetett a berendezkedő új hatalom szemében, s erről tanúskodnak az ellene felhozott vádpontok is, amelyek között a felségsértéstől (I. Ferdinánd királyról van szó!) egészen bújtotgatásig minden szerepel. Nagyszebenbe viszik, bebörtönzik, majd végigjárja Dés, Zsibó és Nagykaroly celláit vizsgálati fogságban, végül ismét Szebenbe kerül.¹³⁵ Bár sok szerzőnél úgy szerepel, hogy először halálra ítélik, s csupán később változtatják néhány évre büntetését,¹³⁶ valójában első fokon öt évi kényszermunkát ró ki rá a hadbíróság, majd másodfokon felmentik ejtve ellene minden vádpontot. Hozzá kell tennünk, hogy tudományos és közéleti ismertségének is köszönhetően a fogságban jól bántak vele, magánzárkával rendelkezett és megengedték számára minimális tudományos munka végzését (szakirodalom olvasását), sőt, a felesége beköltözését és szabad be-ki mozgását is lehetővé tették. Egészsége mégis megrendült elsősorban a kivizsgálás alatti utazgatások és feltehetően a felfokozott stressz nyomán. Végül 1919. január 22-én szabadul, de útlevelelre várva kénytelen Nagyszebenben maradni és csak 1920 augusztus 7-én lépheti át a magyar határt. Rövid budapesti kórházi kezelés után a Kolozsvárról elköltözött egyetem újjászervezésébe kapcsolódik be, s a Debrecenbe költözéssel szemben a szegedi változatot támogatja, odáig menően, hogy az egyetem otthagyasával fenyegetőzik, ha nem Szeged lesz az ideiglenes telephely.¹³⁷ Az egyetemi év kezdése előtt még egyszer utoljára Nápolyba utazik,¹³⁸ a börtönévek alatti fizikai leromlásból azonban nem tud már felépülni és 1922 szeptember 29-én, alig 59 évesen meghal. Szegeden az egyetem előcsarnokában ravatalozzák fel és Szegeden is temetik el díszsírhelyre.

¹³² Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89.

¹³³ Ştirban, Marcel–Iancu, Gheorghe–Tepelea, Ioan–Racoviţan, Mihai: *Unirea şi desăvârşirea statului naţional unitar. = Istoria României. Transilvania.* II. 1997. 617–840.

¹³⁴ Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89.

¹³⁵ Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89

¹³⁶ Lambrecht Kálmán: *i.m.*

¹³⁷ Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89

¹³⁸ Lambrecht Kálmán: *i.m.*; Mariska Zoltán: *i.m.* 77–89

Sem szobor, sem emléktábla nem emlékeztet ma az intézményfejlesztő, vitriolos kritikákat író, kiváló tudósra Kolozsváron. Az általa szívós makacssággal kiharcolt Állattani Intézet épülete azonban ma is áll, szobraként Apáthy Istvánnak.